

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ *)

V

Գայլատուայ լճի հարաւային ծայրին ջրերն անընդ-
հատ խաղում են դէպի ափերը և կարծր ժայռի կո-
կուած կատարից գահավիժւում են վար ու ներքեւում
Ձկնգետը կազմում: Գիշեր ու ցերեկ աղմուկ է այնտեղ,
փրփրուն ալիքները կարծես անկման սարսափով բռնուած,
մռնչում են, երկնքի երեսին շփում են կաթնային ամպեր,
լաց ու կականով բաժանւում են մայր լճից և դնում են
Ձկնգետի կանաչազարդ ափերին պատմելու իրանց աս-
տանդական կեանքի կսկիծը: Գայլատուայ լճի ջրվէժն
է այն, որ հին-հին օրերից թափւում է, թափւում
անընդհատ, քաշում իր յետեւից լճի ձկնոտ ջրերը, իջ-
նում դէպի գաշտավայրը, բայց լինն այնտեղ է միշտ,
ծփծփան ու սիրուն:

Այնտեղ՝ Ձկնգետի ափին, ջրվէժից քիչ ներքեւ ծե-
րունի Գոպէն իր ջրաղացն ունի: Հին է այդ ջրաղացը,
այնքան հին, որ կարծես ջրվէժի գահավիժուելու առա-
ջին օրում, առաջին ալիքի հետ այնտեղ գուրս է ցցուել
գետնից Ձկնգետի ափին իր ծերունի տիրոջ հետ և այն
ժամանակից անխախտ մնացել: Չորս ծումուած ու մա-
շուած պատերը կրում են իրանց մէջքին թափթփած,

*) Տես «Մուրճ» № 1.

ծակոտուած կտուրը, որի ծածկի եղեգները չորս կողմից կախկիսուել, օրօրում են, խշխշում են քամիների առաջ, ասես սգում են իրանց տակ ծուարած շէնքի ծեր օրերը: Զրաղացը մի «աչքանի» է, ճակատի պատի վրայ միայն մի հատիկ նեղ լուսամուտ ունի, այն էլ սարդի խիտ ոստայնով և ալիւրի սպիտակ փոշիով ծածկուած: Յետեւում ջրաղացը մի նաւ ունի, ներսում մի զոյգ քար, իսկ ներքեւում, շէնքի տակ մի ջրտուն, ուր անվերջ շրփոցով դառնում է բազմաթեւ փառը հոգառնում, իր գլխին թափուած ջրերը քրքրում, աղմուկում և քարը պտտեցնում: Բոլորաձև քարի վրայ փայտեայ փոքրիկ լեզուակը՝ «չախչակը» անընդհատ չիկչիկակացնում է միակերպ ու ձանձրալի, ինչպէս ամառային տօթ օրին միջատի բզբոց:

Ամենից աւելի հետաքրքիր է Գսպէի ջրաղացի յետեւի մասը: Այնտեղ է գործում նաւը, փոքրիկ շէնքին անհամաչափ մի ահագին նաւ, որ ջրերի առաջը փակող ամբարդակից զառիվայր իջնում է վիշապի պէս և իր լայն կոկորդով ջրերի հասանքները գրկում և փառի վրայ շարտում ահագին թափով: Գսպէն չի յիշում, թէ այդ նաւը ով և երբ է հաստատել այնտեղ. բայց նա հպարտ է նրա հաստութեամբ, նրա խողովակաձև անցքի լայնութեամբ, ուր մարդ ի հարկին կարող է ներս սողալ մաքրելու համար. նա հպարտ է ջրերի այդ անընդառ քանակութեամբ, որ ջրվէժից իջնելով ալիք ալիքի հետ կրծում են իրար նաւի անցքի մէջ, աղմկում, ճշում, կաղկանձում և իրար յետեւից փառի վրայ ընկնում պատառ պատառ:

Գսպէն ծանօթ է ջրաղացի յետեւի ամբարդակի բարդ կազմութեան հետ. նա գիտէ ի հարկին շատացնել և քչացնել ջուրը. իսկ երբ առուն վարարում է աշնանային և գարնանային անձրևներից, երբ լճի ջուրը բարձրանալով ջրվէժը գառնում է կատաղի և սպառնում է ջրաղացին, նա գիտէ կապել զանազան անցքեր, բանալ ամբարդակի կողերը, խոտոր ճանապարհներով ջուրը

դուրս թափել և իր ջրաղացն ու նաւն ազատել: Բարձր առուի ամուր թմբերի մէջ ջուրը միշտ ուռած՝ բարձրացած է, բայց այդ բոլորից Գսպէի նաւը վերցնում է այնքան, որքան հարկաւոր է փառը դարձնելու համար, մնացած ջուրը առուի կողքի սահանքաւոր բացուածքից՝ «սաւաղից» թափւում է վար: Լաւ չի լինիլ, եթէ այդ անցքը աւելի լայնանայ, այն ժամանակ բոլոր ջրերը նաւին չը հասած՝ կը թափուեն այնտեղից և կ'երթան անօգուտ: Ըստ չի լինիլ նոյնպէս, որ անցքն իսպառ փակուի, այն ժամանակ ջրերն աւելի կ'ուռնեն, կը բարձրանան և ամբարդակն ու նաւը կը քշեն կը տանեն: Այդ բոլորի վրայ Գսպէն աշաւուրջ կերպով հսկում է: Իր գիտութեամբ ու փորձառութեամբ հպարտ՝ Գրսպէն օրը մի քանի անգամ գալիս է գիտելու ջրաղացի յետեւի ամբողջ կողմը, հանդարտ քայլուածքով գնում է մինչև աւելորդ ջրերի անցքը, մինչև «սաւաղը», գիտում է, թէ չի՞ մեծացել արդեօք ջուրը, չի՞ լայնանում արդեօք այդ անցքը, պինդ են եղբերը, ապա յետ է գալիս, նայում է նաւի երկու ալանջները, որոնք խորը թաղուած են ամբարդակի մէջ, մի վայրկեան կանգնում, լսում է ջրերի աղմուկը, կ'աւանում նայում է ջրտան մէջ որոտացող փառին և երբ ամեն բան գտնում է իր տեղում հաստատուն, ժպտում է գոհութեամբ, մազոտ, կոշտացած ձեռներով շոյում է ծեր սալտակ միրուքը, թափ է տալիս վրայից ալրի փոշին և ուրախ սրտով գնում է իր բազարջը պատրաստելու:

Գսպէն սիրում է իր ջրաղացը, իր նաւը, իր ահագին քարերը, սիրում է իր լայնաթև փառը, որ ջրտան մէջ դառնում է անդադար խելագարի պէս, զարկում է ալիքներին իր լայն թևերը գոռում գոչումով, բայց այդ ամենից աւելի նա սիրում է չախչակը, փայտէ այն փոքրիկ լեզուակը, որ անդադար ցատկոտում է պտտուող քարի վրայ և իր միակերպ չիւշխկոցով յայտնում է ծեր ջրաղացպանին, որ ամեն բան կարգին է: Գսպէն իր միայնութեան ժամերին գիշերով թէ ցերեկով սիրում է

նստել և նայել չախչակի ցատկրտոցին, լսել նրա միակերպ աղմուկը և հազար ու մի բաներ մտածել: Մանաւանդ ձմերային երկար գիշերները, երբ տերևազուրկ ուռիները հեծում են խաւարում չարագուշակ փսիսոցով, և դրսում քամին ոռնում է ջրաղացի պատերը ծեծելով՝ ասես ապաստան է խնդրում, երբ ձիւնը թափւում է վերից, փակում ճանապարհները և Գսպէին կտրում գիւղից ու ողջ աշխարհից: Այդ ժամանակ չախչակը, այդ շարժուն փայտէ լեզուակը Գսպէի համար անընդհատ երգող, ցատկոտղ թռչուն է, մի ընկեր, մի խօսակից: Չախչակը Գսպէի համար նաև մի զգաստ ազատարար է. նստած է Գսպէն, նայում է չախչակին, ականջ է դրնում նրա միակերպ ձայնին և կամաց-կամաց նիրհում է. փայտէ լեզուակը շարունակում է ցատկրտել քարի վրայ, շարունակում է իր համաչափ, միակերպ ներդաշնակութեամբ օրօրել ծեր ջրաղացպանին, և նա քնում է, քնում է խոր ու հանգիստ:

Եւ ինչո՞ւ չը քնէ, երբ չախչակն աղմկւում է, երբ նա ցատկրտում է քարի վրայ, կը նշանակէ ամեն բան կարգին է, փառը ներքեւում պտտւում է շրփոցով, քարը վերելում դառնում է հո՞ դառնում, ալիւրն աղացւում: Բայց ահա չախչակը լռեց, նա էլ չէ ցատկրտում, կամ ջուրն է կտրուել, կամ փառը ջարդուել, կամ փառն ու վերին քարն իրար հետ միացնող երկաթեայ ձողն է դուրս թռուել, ջրաղացն էլ չէ գործում, չախչակը լուռ է, նրա օրօրն էլ չէ հնչւում քնած ջրաղացպանի ականջին, և նոյն վայրկենին ծերունին դարձնում է, չռած աչքերն ուղղում չախչակին և ամեն բան հասկանում: Չախչակը Գսպէի յուշարար աքաղաղն է, որ սակայն նրան դարձեցնում է ո՞չ թէ իր երգով, այլ իր լուռութեամբ:

Քանի տարիներ էր այնտեղ ծերունի Գսպէն, ջրաղացի նաւից շատ ջուր էր անցել գնացել, և նրա գլխով շատ անցքեր կատարուել: Մաղերը վաղուց ձերմակել էին, ինչպէս իր աղացած ալիւրը, շատ չար ու բարի էր տեսել աշխարհում, հազար ու մի մարդ ընդունել և ճանա-

պարհ գրել, նրանց պատմութիւնները, նրանց ցաւ ու հոգսերը լսել ինչպէս մի ժայռ, որի վրայ քամիները դալիս են դանդատուելու իրանց վշտերը, փափսալու իրանց դաղտնիքները, հանգիստ փնտրելու իրանց թափառական դլխին: Այն ալեգարդ գլուխը որքան բան գիտէր, որքան փորձուած էր: Գայլատուայ լիճն այնքան դար ու փոս չ'ունէր, Բարդղեան լեռներն այնքան խութ ու խոռոչ, որքան Գապէն դաղտնիքներ ունէր. նա մի իմաստուն էր:

Ամեն առաւօտ զարթնում էր նա, ճռուով բաց անում ջրաղացի ցածրիկ դուռը, անցնում նրա յետեր, բարձրանում ամբարդակի վրայ, մի քանի բուռ ջրով լուացւում, երեք անգամ խաչակնքում երեսը դէպի աղօթարանը դարձրած, ապա դալիս էր մի բաղարջ ձեռք առնում, դուրս գնում, ջրաղացի առաջի թմբի վրայ նստում, ծեր ծնօտներով դանդաղութեամբ ծամում էր բաղարջը և նայում հեռուն, դէպի գիւղը տանող ճանապարհը: Եւ երբ նըշմարում էր որեւէ շարժուն ստուեր, ձեռքը ճակատին էր դնում, աչքերի վրայ հովանի անում որոշելու համար, թէ եկողն ո՞վ է, ցորեն է բերում արդեօք:

Եւ այսպէս ապրինէր:

Այն առաւօտ սակայն, ծերունի Գապէն պարապ չէր. նա գիւղին չէր նայում, ցորենի չէր սպասում, որովհետեւ ջրաղացի քարը պէտք էր սրել: Նախորդ երեկոյ ջրաղացաւորների հետ նա քարը շուռ տուեց և այժմ հաղիւ նախաճաշը վերջացրած՝ ծեր մէջքով կռացել է մեծ քարի վրայ, հաստ մուրճով թակում է հս թակում քարի կարծր երեսը և փոքրիկ խորտ ու բորդեր պատրաստում, որ դառնալիս հատիկները լաւ փշրի. նա զարկում է և երգում:

«Էս սարերում, ճանապարհից քիչ հեռու

Մի եղջերու միմնջում է, հառաչում

Ծանր ցաւից, մի վիրաւոր եղջերու

Էս սարերում, ճանապարհից քիչ հեռու»:

—Բարի լոյս, Գսպէ ամի:

Ծերունին երգն ընդհատեց և գլուխը բարձրացրեց. նրա առաջ կանգնած էր Ասօն:

—Աստծու բարին, Ասօ, խէրով եկար, լաւ միտդ բերիր Գսպէին:

—Էդ դու ես երգում ամեն օր եղջերուի երգը էլի, լսում եմ էէ, Գսպէ ամի, սարի յետևից լսում եմ. էս օր էլ լսեցի ու եկայ. ասացի՝ գնամ տեսնեմ ի՞նչ է անում Գսպէ ամին:

—Էհ, որդի, դէ մենակ եմ չօլի մէջ, ինձ համար մոմուում եմ. գիտե՞ս, որդի, երբ մարդ երգում է, իր ձէնն իր ականջն է ընկնում, թւում է, թէ էլ մենակ չի, մօտը ուրիշ մարդ կայ, սիրտը մխիթարւում է: Մենակ եմ էէ, Ասօ, դու էլ շուտ-շուտ չես դալիս, որ խօսենք, սիրտս բացուի. թէ ջրաղացաւոր կայ, հօ լաւ է, թէ չը կայ, աշնանն ընկերները կորցրած, ուշացած կռուների պէս կղզում եմ և մենակ թառում այ էն թմբի վրայ, մենակութիւնը ցաւ բան է:

—Քեզնից աւելի մենակը կայ:

—Ինձանից մենակը թող դուժմանս չը լինի:

—Ապա վիրաւոր եղջերուն:

—Հա, իրաւ է Ասօ, մարդու սիրտ մոմուում է. տես ի՞նչ է ասում երգը. —«վիրաւոր եղջերուն լեռներն ընկած մրմնջում է, հառաչում». ախր էլի Աստծու արարածն է, ցաւ է զգում, մեղք է. էհ, որսորդութիւնն անողորմ բան է:

Ասօն նստեց քարի վրայ, գլուխը քաշ գցեց ու լռեց:

—Գիտե՞ս, Ասօ, մեր պապերը զուր չեն ասել, որ աշխարհում երեք տեսակի աններելի մեղաւորներ կան: Մէկ ձուկ բռնողները, մեղք բան է, ինչ ուզում ես ասա, խեղճ ձկներին հանում են ջրից, զցում գետնին թրպրտալով, մինչև մեռնեն: Մէկ էլ քար կտրողները, որ էն սիրուն քարափները փշրում, ջարդում են. մէկ էլ կեանք վերջացնողները, որ հաւքերի, անասունների, մարդկանց ազիզ արեւները խաւարեցնում, ջնջում են ի-

րանց շահի, չարութեան համար։ Խօսքը մեր մէջը ֆնայ, որդի, հէնց սրա համար է, որ իմ ու քո աներոջ նաւօի ջուրը մի առուով չի գնում։ Անողորմ մարդ է տնաքանդը, նա հօ մենակ ձուկ չի բռնում, ինչ ձեռքն անցնի, կը խեղդի, իսկ և իսկ գաղանի պէս։ Ես հէջ չեմ մոռանայ, դեռ շատ ջահիլ էինք, մի անգամ նրանց կատուն մի փոքր կարագ էր կերել, փախել մտել ծալքի տակ, նաւօն յետեն էր ընկել, գիտէս ինչ արաւ—վերցրեց շամփուրը դրաւ կատուի մէջքի վրայ, ոլորեց, մաղերը կաշխառն փաթաթուեցին երկաթին, անասուածը դուրս քաշեց շամփուրը, կատուն ծէրին փաթաթած բարձրացրեց ու թափով գետին զարկեց, խեղճ կենդանին ո՛չ տուեց, ո՛չ առաւ, ճչաց ու սաակեց։ Չէ, անողորմ մարդ է նաւօն, է՛հ, Տէրն իրան հետ աղջիկը լաւ աղջիկ է, Շողերն իր թայը չ'ունի։ Հը, դու ան ասա, ախպօր տղա, հարստ-նիքիդ ալիւրը երբ ենք աղում, տես, քարը սրում եմ։

—Հարսանիքիս ալիւրը... երբ որ եղջերուն կ'ընկնի արնաքամ, տառապած գլուխը կը դնի լեռնալանջին և աշխարհի դարդ ու ցաւից կ'ազատուի։

Գսպէն մուրճը զարկում էր քարին թրըխկ, թրրխկ, նա կարծես չը հասկացաւ կամ չը լսեց Ասօին։

—Գիտէս, Ասօ, ողորմած-հոգի հօրդ հարսանիքի ալիւրն էլ էս քարերն են աղացել. ինչ ժամանակ էր, ի՛նչ օրեր էին հա՛ն. հազար օղորմի քեզ, Մուրադ, ախպէր չ'ունէի, Մուրադն ախպօրից լաւ էր, երբ Գրքօին, քո մեծ ախպօրը էն սւր պատահեց, խեղճ մարդի մէջքն ասես կոտրեցին. կը գար, ժամերով կը նստէր այն էն թմբի վրայ, կը նայէր հեռուն ու կ'ասէր.—անպէր, էլ չեմ ապրի, Փալադը մէջքս ջարդեց, չեմ ապրի. կ'ասէի՝ սիրտդ լէն պահիս, ախպէր, ախր Ասօն կայ, տղամարդ չէ՛ մի Սիւս-Մասիս, Աստծու դէմ մի տրտնջալ եղբան, Ասօն մենակ մի տուն է.—Հո՛, իրաւունք ունիս, Գսպէ անպէր, ամա էլի սիրտս ասում է՝ չեմ ապրի, ջիգեարի մըլումուրը զուլում բան է։ Ասածն էլաւ, գնաց մարդն էլի,

չապրեց ու դադեց, դադեց ինձ. ի՞նչ ընկերներ էինք, ինձանից շատ փոքր էր, բայց սրտակիցներ էինք:

—Լաւ ընկերներ էիք... կրկնեց Ասօն մեքենայաբար, կարծես չէր լսում: Գապէն էլի մուրճով զարկեց ու շարունակեց.

—Հոգին տալիս ձեռքս բռնեց, աչքերիս նայեց օդորմածը երկար-երկար, ախպէր՝ ասաց, իմը չ'էլաւ, էս աշխարհից ես բան չը հասկացայ, ամանաթ իմ Ասօն քեզ, աչքդ վրան պահիր, հօ տեսնո՞ւմ ես, շուիս տղայ է, աշխարհում չարը շատ է. մէկ էլ, ասաց, ծողերը իմ հարսն է, թո՞ղ իմ հարսն էլ մնա, թո՞ղ Ասօն առնի:

Վերջին խօսքերի վրայ Ասօն մի անհանգիստ շարժում արեց՝ կարծես մի անախորժ միտք հեռացնելու իր գլխից, ձեռքը ճակատը տարաւ և աւելի մոայլուեց:

—Զօրանաս, որդի, շարունակեց Գապէն, հօրդ վերջին սուրբ կամքը կատարեցիր, դէ ես էլ աչքս ինչ վրագ պահեմ, Աստծու աչքն է վրագ, բայց ու բուսաթիղ նայելիս՝ խելքս գնում է, օդորմածին եմ յիշում: Ախ, երանի թէ կենդանի լինէր, Ասօ, հարսանիքդ էլ տեսնէր դոնէ, ու յետոյ թող Աստծու կամքը լինէր է՛հ, ո՞վ է հասկանում երկնքի բանը, երբեմն մենակ մնալիս նայում եմ էս քարին, նա դառնում է, չորս կողմն ալիւր փչում, ու ես մտածում եմ. ասում եմ, Տէր-Աստուած, միևնոյն քարը ալիւր է աղում կնունքի համար, յետոյ հարսանիքի, յետոյ էլ թաղման. ախր ինչո՞ւ համար է բոլորը, թէ կնունք կայ, էլ ի՞նչ թաղում. թէ թաղում կայ, էլ ի՞նչ կնունք, ինչո՞ւ էնքան սրտեր ցաւոտ, սեւոտ, էնքան հոգիներ դաղուած, մորմորուած. իսկ քարը դառնում է հա՞ դառնում, օրերն անցնում են իրար յետևից: Է՛հ, ո՞վ է հասկանում երկնքի բանը: Բայց էլի փառք նրան:

—Հէ՛լ էլ չէ, երանի թէ երբէք ծնուած չը լինէինք: Գապէն մուրճը վար դրեց, գլուխը բարձրացրեց և իր թաւ, ճերմակ յօնքերի տակից ուշադիր հայեացքով նայեց իր խօսակցին.

—Ասօ:

— Ի՞նչ է, Գսպէ ամի:

— Ի՞նչ ունիս, որդի:

— Վիրաւոր եղջերուն ի՞նչ ունի:

— Վիրաւոր եղջերուն... կրկնեց Գսպէն, գլուխն օրօրեց, ձեռքը խառնեց թանձր միրուքի մէջ, ապա մուրճն առաւ և շարունակեց զարկել քարին:

Ասօն էլ լուռ էր երկար ժամանակ:

— Գսպէ ամի:

Ծերունին գլուխը բարձրացրեց:

— Գսպէ ամի, դու որքան ծեր ես, տես մազերդ, ի՞նչ ճերմակ են:

Ձարմացած ծերունին նայում էր և կարծես ոչինչ չէր հասկանում. ապա միրուքը շոյեց՝ ասես համոզուելու համար, թէ ինքն իրաւ շատ ծեր է:

— Դու այդքան ծեր ես, Գսպէ, և ասում են՝ չես ամուսնացել երբէք:

— Հն, չեմ ամուսնացել երբէք:

— Ինչո՞ւ:

Գսպէն դարձեալ լռեց, գլուխը կախեց, մի րոպէ յետոյ ասաց.

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, տղն, գիշերը վատ երազ հօ չեմ տեսել:

— Երանգ... չէ, տեսածս երազ չէր, ամի, ախ, բաց աչքով տեսայ, բաց աչքով:

— Ո՞ւմ, ինչը:

— Իմ որսորդին, ամի, որի նետը սրտիս դիպաւ: Ասօի ձայնը դողաց, նա գլուխը քաշ գցեց և նայում էր մի կէտի:

— Ասօ, ի՞նչ ունիս:

— Ոչինչ, ես ոչինչ չ'ունիմ, հէնց այնպէս... ինչո՞ւ դու չես ամուսնացել:

— Ձեմ ամուսնացել, ի՞նչ պէտք է քեզ իմանալ՝ թէ ինչո՞ւ:

— Ես էլ չեմ ուզում ամուսնանալ, քո օրինակին եմ հետեւում:

—Ասօ, Ասօ, այդ ինչ ասացիր, հօրդ կտակը, Շողերը, մայրդ... քեզ ինչ է պատահել, որդի:

—Ոչինչ, տեսնում ես, աշխարհում պատահում է այնպէս, որ մարդիկ չեն ամուսնանում, օրինակ դու:

—Էհ, իմն ուրիշ եղաւ, որդի, ուրիշ եղաւ, եաման բան էր: Գապէն դուրս քաշեց դօտկից չիբուխը, լըցրեց, վառեց և ծխել սկսեց. մի քանի անգամ իրար վրայ հաղաց ու շարունակեց. —եաման բան էր, որդի, քոնն ուրիշ է. ինչ որ ինձ եղաւ, թող Աստուած էլ ոչ մի ագամորդու չը տայ երբէք. վառեց սիրտս էէ, վառեց Ամուսնացիր, որդի, նշանուած ես, ամուսնացիր, լաւ բան չի լինի, խեղճ Շողեր, ջրատար Նունուֆար: Ասօ, ես տեսնում եմ, դու էլ չես ուզում նշանածիդ, նայիր ծեր ալիքներին, հաւատ՛, որ լաւ բան չի դուրս գայ. ջահիլ սիրտը երկու անգամ չի կարող փշրուել, այդ շատ է: Ես հօ լացեցի՛, քանի տարի է, դեռ մըղկըտում եմ: Ծերունին հեկեկաց, ասես կրճքում կուտակուած մի հին ցաւ քանդուում էր, և յորդ արցունքները թափուում էին ճերմակ միրուքի վրայից:

Ասօն նայում էր և ինքն իրան ասում մեղմիւ.

—Նետը դիպաւ եղջերուն, խեղճը փախաւ սաւրերն ընկաւ ու ամեն տեղ իր հետ տարաւ մահացու վէրքը:

—Ասօ, տես արցունքներս, հո՛ւ՛ւ, քանի՛ տարի է, խիղճս ուռած է ցաւով, սիրտս լեցուն է արցունքով, այսօր քան տարի միայնութեանս մէջ թափում եմ թափում, և չի սպառուում: Յաւիս փոսն այնքան խորն է, որ ինչքան էլ քամեմ, էլի շատ կը տանեմ դերեզման. հին վիշտը ծեր, սև ագռաւի պէս կրճքիս տակ նստած անողորմ կերպով կտցում, կրճում է սիրտս և դեռ չի վերջացրել. դու վիրաւոր եղջերո՞ւ ես... օօֆ. իսկ ես...

—Գապէ ամի, ներիւր ինձ, ես քեզ մօտ եկայ ուռած սիրտս դուրս թափելու, իսկ դու լալիս ես, ես քեզ ցաւեցրի:

—Թո՛ղ լամ, զաւակս, քնաս չ'ունի. նայիր հեռուն,

նայիր էն ջրվէժին, որ աղմուկով թափւում է լճից վար,
 մի օր այն ջրերը իրանց փրփուրէ պատանի մէջ փա-
 թաթած մի աղջկայ դիակ բերին դէպի իմ ջրա-
 դացը թաւալ-թաւալ, և այն աղջիկը ինձ էր պատ-
 կանում... իմ նշանածն էր...—Նա ձայնը ցածրաց-
 րեց.—իմ կիներն էր, Ասօ. քո հասակին էի, երբ սի-
 րեցի նրան, օ, ինչպէս սիրեցի. իմ սիրտը կպաւ
 նրան ինչպէս պատուտակը ծառի բնին. նրան նա-
 յելիս հողիս այնպէս էր բացւում, ինչպէս ծաղկի կո-
 կոն, որ փթթում է արևի վաղորդեան առաջին շողերով.
 ևս գիշեր ցերեկ հետևում էի նրան, լեռներում և դաշ-
 տերում նրա կոխած տեղերից քայլում էի, ընկերը
 փնտրող այծեամի պէս խոտերն ու ծաղիկները հոտո-
 տելով կարողանում էի նրան գտնել: Երբ հեռուից
 տեսնում էի նրա հրեշտակային պատկերը դաշտե-
 րում, ձորերում, շնչարգել հեռում էի բորբոքուած հա-
 յեացքս դէպի նա ուղղած և զայրանում էի, որ
 բոլոր ծաղիկները, բոլոր խոտերը չեն թեքւում դէ-
 պի նրա շարմաղ երեսը, ինչպէս արեածաղիկը դէպի
 արևը: Նա կարծես բռնած տանում էր իր ձեռների մէջ
 իմ սիրտը, ինչպէս մանուկը տանում է թակարդով բըռ-
 նած թուչանը, ուզէր, կըճղմէր, արիւնքամ կ'անէր, ուզէր
 կը փայփայէր, կեանք կը տար: Եւ այն հրեշտակն իմն
 էր ամբողջապէս, իր մոքերով, հոգով, մարմնով, իր
 ամբողջ էութեամբ, նա իմն էր, ինչպէս իմն է այս
 դժբաղդ, փշրուած սիրտը, որ դեռ թպրտում է չո-
 րացած կրճքիս տակ, նա իմն էր, և ևս նրան
 էի, և մենք Մրրկի սրբի առաջ ուխտեցինք մեր
 կապուած բաղդերը երբէք չը բաժնել իրարից: Եւ այդ-
 քան երջանկութիւնն անողորմ ձեռքով փշրուեց... Հայ-
 րըս... օճֆ, դարձեալ օղորմի քեզ, խոտասիրտ մարդ. և
 հայրս արգելեց, հայրս չ'ուզեց, առանց ինձ հարցնելու
 ուրիշ աղջիկ ուզեց ինձ, և նոյն օրը նա, իմ կեանքը, իմ
 հոգին էն ջրվէժից վար նետուեց, Ասօ. ամօթ կար թաղ-
 ցընելու աշխարհից... Եւ այն օրից, որդի, ևս ուխտեցի

այլևս երբէք չ'ամուսնանալ որեւէ ուրիշի հետ, կեանքս թաղել այս ջրաղացում, քաւել իմ մեղքը, որ պատճառ եղայ նրա մահուան, և չ'ամուսնանալով՝ վրէժխնդրի լինել հօրիցս նրա խստասիրտ վարմունքի համար։ Ուզում էի, որ նրա սերունդը ջնջուի։ Տես, այժմ ես ծեր եմ, որդի, ծեր և մենակ աշխարհում, թէ գլուխս է ցաւում, մի խնամոտ ձեռք չը կայ, որ ճակատս բռնէ, թէ արցունքներ ունիմ, տաք կուրծք չը կայ, որ այնտեղ լամ, թէ հառաչում եմ, հարազատ ականջ չը կայ, որ լսէ. և միմնջում եմ, հառաչում, ինչպէս վիրաւոր եղջերուն լուռ միայնութեան մէջ. ես մենակ եմ և հազիւ կախուած կեանքից, ինչպէս աշնանը դեղնած միակ տերեւը, որ դողդողում է իր ստաի վրայ, կպչում է նրան, որ էլի մի քանի օր պաշտպանուի ցրտաշունչ քամուց։ Ինչո՞ւ եկայ աշխարհ, ինչո՞ւ եմ գնում, չը գիտեմ։ Կեանքս անապատ եղաւ, սիրտս աւերակ, մահս էլ հեռու չէ։ Ա՛խ մենակութիւնը լաւ բան չէ, որդի, դու էլ մեղք ես, նա էլ, այն խեղճ աղջիկը։ Մի թողնիր Շողերին, զաւակս, ջահիլ սիրտը մեծ ցաւ տանել չի կարող։

— Զահիլ սիրտը մեծ ցաւ տանել չի կարող, կրկնեց Ասօն մեքենայաբար, աչքերը դէպի անորոշ հեռուն ուղղած։

— Եւ գնում եմ տարին մի քանի անգամ Մրրկի սրբի խաչքարի թեւերից կախուում, լալիս, աղաչում եմ, որ ների իմ հօրը, ների ինձ։ Հա՛, որդի, հին ցաւ է, բայց դեռ խեղդում է ինձ. ինձ արգելեցին, դու հօ ազատ ես։

— Ես ազատ չեմ, Գսպէ ամի, սիրտս է բռնուած։

— Ի՞նչ է պատահել, Ասօ։

— Չեմ տեսնում, որ ես խենթ եմ, չե՞ ամենքն են ասում։

— Ասօ, այդ խենթութիւնը ես հասկանում եմ։ ասան, որդի, ասա ինձ, ինչ ունիս, ինչ ցաւ է կրծում քո սիրտը։

— Սրտիս վրայ ծանր դարդ կայ, դարդ սարի պէս.

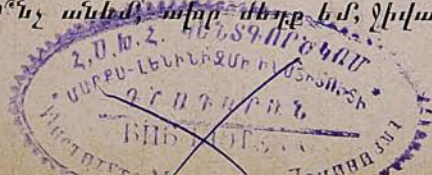
լեռ ու դաշտին, սար ու քարին մաս-մաս տուի իմ դար-
դեց, էլի չը պրծայ. վախ, ես վառուում, փոթոթուում
եմ, մի ճար, մի հնար, Գապէ ամի, ախր դու շատ ապ-
րած, ցաւեր տեսած մարդ ես, ախր դու էլ ծովի չափ
դարդ ես ունեցել, սրտի միմուռ, հոգու կրակ ես տե-
սել:

—Ախր ինչ ունիս, որդի:

—Օ՛հ, ես ամաչում եմ, եկայ քեզ տեսլու, էլի ա-
մաչում եմ, գետինն եմ մտնում. դարդն ամօթից լաւ
է, Գապէ ամի, բայց մեռնում եմ, էլ չեմ կարող, ու-
ժիցս վեր է. ես սիրում եմ մի ուրիշին, ես Շողերին
առնել չեմ կարող, չեմ կարող, չեմ կարող!

Գապէն գլուխը քաշ ձգեց, չիբուխը դանդաղու-
թեամբ դատարկեց գետին և նրա կոթով գետինը փո-
րել սկսեց:

—Ես մարդով կնիկ եմ սիրում... գիտես ո՞ւմ...
Շիրինենց թաղայ հարսին, Սառային. ի՞նչ անեմ, տեսայ,
մի անգամ տեսայ, սիրտս կպաւ: Թո՛ղ աչքս քուտնար,
չը տեսնէի. ասում էին սիրուն է, շատ սիրուն, ամեն-
քըն էին ասում. ձորն ի՞նչ գիշերով, աղբրի մօտ քարի
յետև թագ կացայ, եկաւ ջուր տանելու, երեսից կար-
միր քողը յետ գցեց, լուացուեց. Տէր Աստուած, էն ի՞նչ
էր, խեղքս թռաւ, ոտներս դողացին, գլուխս շճեց: Էն
ինչ երես էր, շարմաղ, թշերից նուռ էր կաթում, ի՞նչ
աչքեր, ջուխտ աստղեր: Փախայ, ամի, հաւատո՛ւ, փա-
խայ. ինձ թւում էր, թէ այդ պատկերը յետևս ընկած
հալածում է. փախայ սարերն ընկայ վիրաւոր այծեամի
պէս, բայց էլի չաղատուեցի: Գիշեր-ցերեկ այն պատ-
կերն աչքիս առաջն է, հալածում է ինձ, Գապէ ամի,
հետևում է ինձ. այ, այժմ էլ եմ տեսնում, փախչում
եմ, գալիս է, ի՞նչ անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնեմ: Շողերն աչ-
քիս հօդ ու մխիթ է դարձել: Ասում են՝ Ասօն խեն-
թացել է, աչքով են տուել. թէ խենթ եմ, Սառան է
խենթացրել, թէ աչքով են տուել, էլի Սառան է արել,
նրա բոց աչքերը: Ի՞նչ անեմ, ախր մեր եմ, ջիվան եմ:

Գսպէն լուռ էր, նա շարունակում էր գետինը քանդել առանց վեր նայելու:

— Ասա էէ, Գսպէ ամի, այս չօրերում, սարերում ես մենակ՝ դու մենակ, տես, քո դուռն եմ եկել, ինչպէս կը գան սրբի դուռը, տուր մուրազս, կամ առ հոգիս, էլ չեմ կարող, մեղք եմ, այրում եմ, վառւում եմ:

Գսպէն լուռ էր:

— Դու էլ ոչինչ չես ասում, դու, որ աշխարհի բաները գիտես, դու էլ լուռ ես, իմ ցաւը ծովի չափ է, ի՜նչ անեմ, գնամ ջրերի տակ թաղեմ:

Գսպէն լուռ էր. նա նորից պատրաստեց չիրուխը, վառեց, մի քանի կում ծխեց, նայեց հեռուն մտադրաւու շուարած:

— Բեզնից բացի ոչ ոք չը գիտէ ցաւս աշխարհում, դու էլ լուռ ես, օճհ, անողորմ Գսպէ: Ես գնամ, գնամ չօրերը:

Նա վերկացաւ:

— Լսիր որդի, ճար ես փնդրում:

— Ճար, ճար:

— Մնա ինձ մօտ, ջրաղացում:

— Բեզ մօտ ինչ անեմ:

— Մնա ինձ մօտ ջրաղացում մի քանի օր:

Ասօն նորից ընկաւ քարի վրայ ինչպէս արմատախիլ ծառ, ընկաւ ու գլուխը ձեռքերի մէջ առաւ և բարձրաձայն հեկեկաց:

— Ա՛խ սիրտս, սիրտս...

Գսպէն էլ սրբեց աչքերը, նորէն մուրճը ձեռք առաւ, վերսկսեց ընդհատուած աշխատանքը. նա էլ չէր երգում, միայն մուրճի ձայնն էր լսում թրըխկ, թրը՛խկ, թրը՛խկ...

VI

Այն գիշեր Ասօն չը կար. դա սարսափի, ցաւի մի

չար գիշեր եղաւ Նունուֆարի համար: Առաջին անգամն էր պատահում որդու գիշերային բացակայութիւնը: Սովորաբար նա գիշերները տուն էր գալիս և լուռ անկողին մտնում: մայրը խաւարի մէջ մի քանի անգամ վեր էր կենում, սողալով, շօշափելով գտնում էր նրա անկողինը, լսում էր շնչառութեան ձայնը, և երբ համոզւում էր, թէ նա այնտեղ է, յետ էր քաշւում հանգըստացած:

Այսօր չ'եկաւ. նախրի գալուց յետոյ Նունուֆարը քանի՜ անգամ Շուշիկի հետ դուրս գնաց, դաշտի ճանապարհին աչք անկեց, Ասօն չը կար ու չը կար: Ճարը կտրուած ետ եկաւ, նստեց դրանք, նայեց աստղերին, որոնք մէկիկ մէկիկ փայլեցին երկնքում, նայեց երկար և մրմնջաց.

—Օհ, անողորմ որդի, քեզ ինչ եմ արել:

Ապա ներս գնաց տուն, անկողնի վրայ կծկուեց և անխուփ աչքերը դրանք յառեց:

—Մայրիկ, եղբայրս ինչո՞ւ չի գալիս, ո՞ւր է, հարցընում էր Շուշիկը:

—Կը գայ զաւակս, կը գայ, հանգիստ կաց:

Երեխան լռեց և քնեց՝ գլուխը մօր ծնկանք դրած: Զիթէ ճրագը պլպլաց, վառուեց, մարեց, Նունուֆարը նորէն ձէթ ածեց, էլի շարունակեց նայել դրանք՝ լսողութիւնը սրած, հոգին աղմկուած: Դրսից մերթընդ մերթ լսում էր մի ձայն, մի խղճուկ մրմնջ. տխուր, ու բէխէր ձայն էր, լաւ չէր, Նունուֆարը դուռը բացեց իմանալու, թէ ինչ էր. դրան առաջ կծկուած էր մի անաէր թափառական կատու և ներս մտնել էր ուղում: Նունուֆարը նրան վերցրեց և ներս գցեց, «վարձք է» մտածեց, սով գիտէ, թէ իմ որդին էլ այս ուշ գիշերին մի դուռ չի բացւում և ապաստան փնտրում: Այժմ տան մէջ երեք էին, ինքը, Շուշիկը և կատուն, այսպէս աւելի լաւ էր: Եւ մինչև լոյս պառաւը մնաց անքուն ու տանջուած, և մինչև լոյս որդին չ'եկաւ ու չ'եկաւ:

Լոյսը բացուեց և Նունուֆարը հանգիստ չ'ունէր. սարի պէս իր զաւակն էր «աւարական ջրերը» խմել, դարձել խելառ, թափառական, մայրն ինչպէս մոռանար: Գիւղն ասում է, թէ աչքով են տուել, խենթացել է, Շողերն ասել է, թէ էլ իրան չի ուզում, խենթացել է. Նունուֆարն այդ բանով բաւականանալ չէ կարող, նրան իր զաւակն է հարկաւոր, սարի նման իր զաւակը, Ա... գիւղի դարդն ու պարծանքը: Այն կապուտակից վերեւ հօ Աստուած կայ, Նունուֆարը երբ խեթ նայեց, երբ յանցանք գործեց, որ այսպէս եղաւ, այսքան սեւեր, ցաւեր մէկը միւսի յետեից. ինչո՞ւ Զէ, նա այժմ կը խնդրէ, կ'աղերսէ, կ'աղօթէ, գուցէ երկնքից մի ճար լինի: Եւ Նունուֆարն սկսեց աղօթել այնպէս, ինչպէս զգայուն մայրերը գիտեն աղօթել զաւակների, և մանաւանդ ցաւազար կամ դժբաղդ զաւակների համար: Նա սկսեց գիւղի ժամից, մի ամբողջ շաբաթ ամեն երեկոյ նրա խոնաւ յատակի վրայ տրորուեց, արտասուեց, Տիրամօր պատկերի առաջ մոմեր վառեց և կանգնած մնաց, սպասեց, որ բոլորը վառուի, ոչինչ չը մնայ: Կիրակի օրը աղքատներին հաց բաժանեց, տաք տաք հաց: Նրանից յետոյ յաջորդ օրերում գիմեց դէպի հեռաւոր ուխտատեղիները, մէկիկ-մէկիկ այցելեց շէն ու աւերակ վանքերը, եկեղեցիները, մատաղներ տարաւ, մորթեց, բաժանեց քաղցածներին:

Ուխտերն անգօր էին, սրբերը՝ խուլ, երկինքն՝ անողորմ, Նունուֆարի զաւակը շարունակում էր մնալ թափառական: Խեղճ կինն էլ սուրբ չէր ճանաչում, նա էլ աղօթելու տեղ չ'ունէր: Բայց էլի ճար էր պէտք, ճար Ասօին փրկելու: Նունուֆարը գնաց թիղ բանալ տուեց, նրան հաւատացրին թէ գիւղում տարածուած լուրը ճիշտ է, թէ Ասօին աչքով են տուել: Նունուֆարը թոնիրը վառեց, թէժ արեց, խմորի տասը գնդակները շաւրեց կողքին և նստեց բոցերի առաջ: Առաջին երեք գընդակը ձգուեցին բոցերի մէջ: Արտեանունքներն ու յօնքերը խանձելով, պառաւ քրտնաթնք հեալով նայում էր

բոցերի մէջ, իր խեղճ լսողութիւնն ուղղած և սպասում էր լսելու գնդակների պայթիւնը: Դեղին, կարմիր բոցերը խաղում էին նրանց շուրջը, թափով լիզում էին անցնում վրաներով, կրկին կռնում, գրկում, իրանց դեղնաւուն ծոցի մէջ ծածկում: Պառաւը նայում էր. գնդակները կամաց-կամաց ուռչում, դիզանում էին, պառաւն այդ տեսնում էր, նա կ'ուզէր, որ մի ուրիշ աչք էլ այդ նկատէր:

—Շուշիկ ջան, տես, այ ուռան, այնպէս չէ:

—Հա, մայրիկ ջան, ուռան, հիմա կը տրաքեն:

—Մատաղ լինիմ աչքերիդ, լաւ տեսար:

—Հա, հա, լաւ եմ տեսնում, այ էն մէկը, ամենից մեծը:

Ահա այն մէկը առանց աղմուկի, կամացուկ փլաւ, չը տրաքեց. պառաւը ծնկներին տուեց:

—Շուշիկ ջան, դու ձայնը չը լսեցիր:

—Ձէ, մայրիկ, չը լսեցի, չը տրաքեց:

—Կուրանաս, չար աչք, տէրդ մեռնի:

Ահա երկրորդը բարձրացաւ, բարձրացաւ, մօտ է պայթելու և ինչպէս կը պայթի: Նունուֆարն այս անգամ նայում է յուսով, անհամբերութեամբ. թոնրի դռն այրում է նրա դէմքը, քրախքը ծորան-ծորան հոսում է խորշում, խղճուկ այտերի վրայով, բայց նրա փոյթը չէ, նա նայում է և կը նայի, եթէ մինչև իսկ դէմքը բոց կտրի, միայն թէ պայթի, բարձրաձայն պայթի, չար աչքը պատռուի. բայց գնդակը շարունակում է ուռչել ու բարձրանալ, պառաւն ականջ է դնում. ահա, ահա... հիմա կը տրաքի:

—Շուշիկ ջան, նայիր, նայիր, ինչքան ուռաւ:

Գնդակը կամացուկ բացուեց և նստեց առանց աղմուկի:

—Չար աչք, կուրանաս, տէրդ մեռնի:

Նունուֆարը զայրացած՝ բոցերը շատացրեց, վերցրեց մնացած բոլոր գնդակները, և մէկէն ածեց թոնրի մէջ, դարձեալ կռացաւ կրակի վրայ: Բոցերը բար-

ձըրացան, ոլորուեցին, կրկին լիզեցին գնդակները, իսկ պառաւը նայում էր հեալով՝ ամբողջապէս տեսողութիւն և լսողութիւն դարձած: Գնդակներն ուռան, միթէ այս բոլորից և ոչ մէկը պայթելու չէ, որ չար աչքը տըրաքուի: Ահա այս մէկը, որ ամենից բարկ տեղումն է, մօտ է տրաքուելու. պառաւը նայում է հէնց նրան, միւսները մոռացել է. և յանկարծ նա պայթեց ահագին աղմուկով: Նունուֆարը լայն շնչեց, երեսը խաչակնքեց:— Փառք Քեզ, Աստուած:

Պայթեց և՛ երկրորդ, երրորդը, և՛ միւսները մէկը մէկի յետեւից ճարճատեցին: Նունուֆարի երեսը պարզուեց, նա գլուխը բարձրացրեց:

— Փառք քեզ, Աստուած, դու ինչ ցաւի ճար չ'ունիս:

Այժմ նա բոլորովին հանգիստ է, ութ գնդակ պայթեցին, այն էլ ինչպիսի ձայնով. թէ չար աչք էր, թըլիսիմն անցաւ: Բայց էլի օրեր անցան և Նունուֆարի Ասոն նոյնն էր, չար աչքի ոյժը ծանրացած էր նրա գըլխին, թախիծը չէր փարատուում, դէմքի մուայլն աճում էր օր աւուր: Նա այժմ նմանում էր մի ոգու, որ ով գիտէ՝ ինչ գոփալին ծրագրներով թափառում է աշխարհի վրայ, մութ բաներ որոճում իր գլխում: Աչք պատառող գնդակներն էլ չ'օգնեցին. Նունուֆարի ճարը կըտրուած՝ էլի մի օր որդուն դիմեց.

— Ասօ ջան, ոտքդ համբուրեմ, Ասօ ջան, գլխովդ պտոյտ գամ, ինչո՞ւ ես սեւաւոր մօրդ սիրտը խորովում, ինչո՞ւ ես սե բերում գլխիս. կամ տո՛ւր ինձ հէնց օրը ցերեկով ողջ-ողջ թաղիւր մի փոսի մէջ, կամ ասո՛ւ՝ ինչ ունիս, ինչո՞ւ ես քո լոյս արեւը սեւացնում:

— Դարդ ունիմ, մէրիկ, դարդ՝ ծովի չափ. դարդը լաւ է, քանց ամօթը:

Մայրը լուեց, գլուխը քաշ դցեց, լացեց, լացեց ցաւից ու զայրոյթից, որ չը գիտէ, թէ որդին ինչ ունի:

Օրեր անցան, Նունուֆարը դարձեալ չը հանգստացաւ. նա այժմ կ'երթայ գրբացի մօտ, հաստ գրբեր ունի մարդը, միրուքն ու մազերը ճերմակել են գրի սե

ու սպիտակի վրայ. մի անգամ, ասում են, կորեկ է բարձրացրել սիւնը իր աղօթքի զօրութեամբ, մի ուրիշ անգամ ասող է ցած բերել երկնքից և ներս տարել ջրհորի մէջ թաղել: Ինչեւ չը գիտէ տիրացու Մարտիրոսը:

Նունուֆարը լաւ յիշում է, թէ ինչպէս երբ գեռ Ասօն ծծկեր երեխայ էր, վախեցել էր, Մարտիրոսը թուղթ գրեց, եռանկիւնի ծալեց և ասաց, որ այրի, մոխիրը գցել ջրի մէջ ու լողացնէ: Գրեացի պատուէրը կատարեց, և երեխան վրայ եկաւ:

Ճարն այնտեղ է, մէկէլ թաղում՝ Շիրինենց նեղ փողոցի ծայրին, որտեղից Ասօն երբէք չէ անցնում այլ ևս: Ճարն այնտեղ է, տիրացու Մարտիրոսի այն նեղ բակում, ուր մի հատիկ փշատի ծառ է բուսել, չոր, պղնձաւոր հողի մէջ: Ո՞վ է տեսել փշատի ծառը մոխիրների մէջ բուսնի անջուր, անմշակ: Տիրացուն է տնկել, ասում են տնկեց, խաչակնքեց, մի հաստ գիրք առաւ, կարդաց, կարդաց, և ծառն առանց ջրելու այրող մոխիրների մէջ կպաւ, արմատ գցեց: Այժմ մեծ ծառ է, ճիւղերը կախուել են ցած՝ խիտ ստուերներ շինելով. այնտեղ այն խորհրդաւոր ստուերումն է նստում տիրացուն, այնտեղ է կարդում, այնտեղ է գրում, երգում, աղօթում: Այդ ծառը նրա տաճարն է, նրա սեղանն է: Երբ նա նստած է, հեռուից կարելի է նրան տեսնել ամբողջապէս. բայց երբ սաքի է կանգնում, նրա ալեգարդ, խմաստուն գլուխը ծածկում է ճիւղերի մէջ, միայն ոտներն են երևում, կապոյտ կտաւէ վարտիկը և լայն քօշերը:

Այսպէս կանգնած՝ տիրացուն նմանում է մի սրբի, որի գլուխը թաղուած է ամպերի մէջ, և միայն ոտներն են երկրի վրայ: Նա գնում, գալիս է, խօսում է ինքն իրան, գէմքը չէ երևում, բայց ձայնը լսում է. մի զարմանալի ձայն, յստակ ու հնչուն, զարմանալի խօսքեր, ինչեւ է ասում, երեւի մէկ ինքը տիրացուն գիտէ այն, մէկ էլ Աստուած: Նունուֆարն այդ բոլորը տեսել է, այդ բոլորը գիտէ: Ճարն այն փշատի ծառի տակին է,

ուր տիրացու Մարտիրոսը զարմանալի բաներ է գրում, կարդում: Այնտեղ պէտք է գնալ, ամեն բան այնտեղ է:

Եւ Նունուֆարը գնաց դէպի տիրացուն: Քանի մօտենում էր սուրբ մարդու դրանը, յուզմունքն այնքան աւելանում էր. ինչ պիտի լինի, ինչ պիտի ասեն: Ճար կը լինի՝ արդեօք: Ահա նա հասաւ, կանգ առաւ, մի քանի անգամ բոլոր կրծքով շունչ առաւ, ապա բռնեց դրան երկաթէ թակը և շրըխկ, շրըխկ, երկու անգամ իր պառաւ ձեռքի բոլոր ուժով խփեց ու սպասեց: Մէկը մօտեցաւ դրանը. Նունուֆարի յուզմունքը գագաթնակէտին հասաւ. եթէ յանկարծ տիրացուն լինի, ինքը սուրբ մարդը, Նունուֆարը կը շշկլի, խօսք չի գտնի: Դուռը ճռռալով բացուեց. տիրացուի կիներն է՝ Թամամը:

— Բնրե, Թամամ բաջի:

— Աստծու բարին, Նունուֆար խաթուն. հը, էլի ինչ կայ:

— Էլ ինչ ասեմ, գիտես էլի գլխիս եկած սևը. ձեր դուռն եմ եկել, ձեր օրհնուած օջաղն եմ ընկել:

— Մեր դուռն ես եկել, խեղճ քուրիկ, հոգիս դուրս գայ քեզ համար, Աստուած կրակիդ վրայ ջուր ածի:

Երկու կանայք իրար հասկանալով՝ միաժամանակ վշվշացին:

— Տիրացուն...

— Տանը չի, քնուրիկ. էհ, ինձ թաղես, տիրացուն ինչ անի:

Նրանք խօսելով առաջացան բակում, այն զարմանալի բակում, ուր խեղբից, մտքից վեր բաներ են կատարուում: Նունուֆարը նայեց խորհրդաւոր փշատի ծառին, նրա կապոյտ ու սպիտակ տերևներին, նրա փշաւոր ճիւղերին, որոնք կարծես չար աչք ծակելու համար լինէին շինուած: Ինչքան շատ բան կար այդ ծառի մէջ. նա կարող էր փրկել Նունուֆարի որդուն. նրա տակը շարուած են այնպիսի գրքեր, այնպիսի գրքեր: Դէ որ նրանք այսպիսի սև օրին էլ ագամոթդուն չը հասնեն, նրա ցաւին դարման չ'անեն, էլ ինչի՞ են հարկաւոր. ախր

Աստծու հրամանով, Նրա սուրբ կամքով գրուած բաներ են, Աստծու խօսքը կայ Նրանց մէջ։ Այս մտքերը մի վայր-կենում անցան Նունուֆարի գլխով, երբ Թամամը խօսում էր։

— Տիրացուն ինչ անի, ինչ թաղես, կրկնեց Թամամը, երբ մօտեցան ծառին.— գիրն ինչ անի, գրքերն ինչ անեն, թող Աստուած հասնի. ժամանակն է փուչ, ժամանակն է վատ, տիրացուն որ ջուրն ընկնի։

Նունուֆարը կանգ առաւ սառած, աչքերը խորհրդաւոր ծառին յառած, նա կարծես էլ չէր լսում։

— Ինչի՞ քար կտրեցիր, Նունուֆար քուրիկ։

— Ձեռքերս երկնքից գետնքից կտրուեց, քուրիկ. թէ ձեր օջաղից էլ փրկութիւն չը կայ, թէ այն հաստ-հաստ գրքերն էլ բան չեն ասում, թէ Նրանց մէջ էլ ճար-դարման չը կայ, ապա էլ ես որ գնամ, որ ջուրն ընկնեմ, որ քարին տամ գլուխս, ո՞ւր ասեմ։.. Նրա ձայնը խղիւղեց, խօսքը մնաց կիսատ, աչքերը ծածկեց գոգնոցով ու հեկեկաց։

— Քուրիկ, լալով ճար չի լինի, այստեղ նայիր, մէկ տես։

Նունուֆարը աչքերը սրեց ու նայեց.

Հարեան կտրում կանգնած էր Շիրինենց հարսը, չքնաղ Սառան։ Այնտեղ կտրանը ցորեն էր փռած, և ջահիլ կինը կանգնած՝ պահում ճնճղուկներից, իր ձեռքի երկայն ձողը անդադար շարժում, վերե ներքե էր անում աներես թռչուններին հալածելու համար։ Նա չէր նկատում, որ իրան նայող կար, իր միայնութիւնից օգտուելով՝ երեսի քողը յետ էր տարել և ագահաբար նայում էր հեռուն, դէպի Գայլատուայ լիճը, դէպի Սիւնակայ սարերը։ Նա կին չէր, այլ մի հրեշտակ, հարաւի մի փարթամ վարդ, որ գաշնանային շողազարդ առաւօտին փթթել էր բուրաշատ վարդենու վրայ։ Սև երկայն մազերը բազմաթիւ հիւսերով փռուել էին գեղեցիկ թիկունքին, որի միայն մի մասն էր երևում կարմիր քօղի տակից, այստեղ կարմիր էին, ինչպէս նաև

ջուրը, որ մատով դիպչելի, արին կը ցայտէր. երկար արտեանունքները հովանի էին անում սև աչքերի վրայ. հասակը բարձր էր ու ձկուն, ինչպէս մի մատաղ կաղնի: Նա մի դիւթիչ արարած էր, որ բարձր կտրին, աշխարհից վեր կանգնած էր ինչպէս մի յաւերժահարս և իր քնքոյշ կանացիութեան հմայքը սփռել էր չորս կողմը:

Նունուֆարը հիացած նայում էր այդ գեղեցիկ արարածին և ոչինչ չէր հասկանում իր խօսակցի վարմունքից: Նա վաղուց էր լսել Շիրինենց հարսի՝ Սառայի գեղեցկութեան մասին, դեռ հարսանիքից առաջ խօսում էին, թէ Շիրինենք Բայազէդից մի աննման հարս են բերելու, բայց այժմ ի՞նչ կապ կարող էր լինել նրա գեղեցկութեան և իր ծով ցաւի մէջ, թամամն ինչո՞ւ է ցոյց տալիս Սառային:

— Սրան սիրողը կը խենթանայ, ապա ի՞նչ կը լինի, ասաց թամամը:

— Ո՞վ է սիրել:

— Ո՞վ է սիրել... թամամը դէմքը մօտեցրեց հարևանուհու գէմքին և աչքերի մէջ նայելով իր խորաթափանց նայուածքով՝ ասաց փսփսուկով ու խեղդուած ձայնով.

— Ասօն...

— Սո՛ւս, սո՛ւս, թամամ, որդուդ արեւին սո՛ւս, ի՞նչ ասիր, իմ տղան ուրիշին է սիրում, այն էլ մարդով կնիկ:

— Հո՛, Նունուֆար քուրիկ, ապա դու չը գիտես, մարդով կնիկ, հէնց էս թառլանին: Սար ու ձոր ընկնելուց առաջ էս տեսայ, Ասօն մեր փողոցումն էր թափառում ողջ գիշերներ: Ինչ աչքով տալ, ի՞նչ բան, այ էս կտրան ջուխտ աչքերն են կպել նրան, էս ջուխտ բոցերն են նրա հոգին կրակ գցել, սիրաը դարգով լցրել: Ես էլի շատ բաներ եմ տեսել, էլի շատ բաներ գիտեմ, լուռ էի, ասացի մարդ է, ջահիլ է, կանցնի, բաղդդ սև էր, բանն էսպէս եղաւ:

Նունուֆարը շարունակում էր նայել կտրին: Սա-

ռան այնտեղ էր, հարուածն այնտեղից եկաւ, այն բարձր կտրից, այն սիրուն կանացի պատկերից. ապա կամաց կամաց նա թուլացաւ, երեքաց և կանգնած տեղում նստեց մէջքը տուած փշատի ծառին.

—Մի քիչ ջուր:

Թամամը ջուր բերեց, պառաւը խմեց մի քանի կում, նայեց վեր, փշատի ծառին, նայեց նրա տակ շարած գրքերին: Եւ այս սուրբ վայրերին այսքան մօտիկ, այս խորհրդաւոր գրքերից մի քանի քայլ միայն հեռու կատարուել է այնքան մեղսաւոր գործ, մի տղամարդ, մի նշանուած տղամարդ սիրել է ուրիշի կնկան, հարազատ կնկան, որովհետեւ նրա այտերն աւելի կարմիր են, քան իր նշանածինը, որովհետեւ աչքերն աւելի մեծ են, հասակն աւելի բարձր է, մազերն աւելի երկար:

—Թամամ բաջի, տիրացուն... ախր նա ի՞նչ ասաց... ապա էս գրքերը... էս ծառը... սուրբ բաները...

Թամամը լուռ էր:

—Քանդուէս, աշխարհ, մեմուում էր Նունուֆարը՝ ծնկներին տալով. Սողոմ-Գոմնը դառնաս, Ասօն խալխի հարսն է սիրում, նրա համար է չօրերն ընկել, ի՞նչ կ'ասեն, որ լսեն, ի՞նչ կ'ասեն, վայ սէն ինձ տանի:

«Դարդը լաւ է, քանց ամօթը», այժմ միայն նա հասկացաւ իր որդու այս խորհրդաւոր խօսքերը, հասկացաւ, թէ ինչո՞ւ նա ցերեկով այս կողմերից չի անցնում, իսկ գիշերները այստեղ է լուսացնում:

—Հա՛, դարդը լաւ է, քանց ամօթը:

Նունուֆարը ոտքի կանգնեց ջարդուած ու սգաւոր, գնում էր դէպի տուն: Նա շտապով անցաւ Շիրինենց փողոցից, կտրանը չը նայեց, որ չը տեսնէ Սառային, իր հոգեհան հրեշտակին. շտապով, յանցաւորի պէս անցաւ գիւղամիջից, նրան թւում էր, որտեղից որ է հազար կողմից հազար բերան կը պոռան ու կ'ասեն. «ամօթ, Նունուֆար, ամօթ, տղադ մարդով կնիկ է սիրել, տղադ նշանածը թողնում է, ամօթ»: Եւ Նունուֆարը համարեա փախչում էր՝ իր ամօթը սեփական յարկի տակ

Թագցնելու: Դարդը մեծ էր, և այդ դարդին մի ճար էր պէտք:

VII

Այն ժամանակ, երբ մայրը սրբերի, գրեացների դուռն էր մաշում ու լացով լուսացնում գիշերները, երբ նա անդադար մտածում էր մի ճար, մի հնար գտնել իր որդու դարդին և իրազեկ սարսափելի դադանիքին, դուռն էր նրա բոլոր հետեւանքների մասին մտածելիս, Ասօն՝ մուսլ ու անհանգիստ ինչպէս միշտ, ապրում էր Գսպէի ջրաղացում: Ծերունին նրան նպատակով պահեց իր մօտ. նա փորձուած մարդ էր և գիտէր, թէ ինչ ծանր է դարդոտ, յուսահատ մարդուն մենակ լինել. ով գիտէ, գլխին ինչ չար կարող է բերել, մտածում էր նա, ջահէլի սիրտը մեծ ցաւ տանել չէ կարող, փութիւր է և կը փշրուի, սար կայ, որի կատարից հեշտ է նետուել անդունդը, լիճ կայ, որի տակ հազար դարդեր թաղել կարելի է: Նա լաւ յիշում է, թէ այն սարսափելի դէպքից յետոյ ինքը քանի՜ քանի անգամ փորձեց վերջ տալ իր կեանքին, և միայն հօր և ընկերների, մանաւանդ Ասօի հօր հսկողութիւնը կարողացաւ նրան արգելել իր խելագար քայլն անելու: Գսպէն մտածում էր կամաց կամաց Ասօին սովորեցնել աշխատանքի, ձեռքը տաքացընել. ցերեկները նա Ասօին մերթ ուղարկում էր ջրի ամբարդակները գիտելու, մերթ սաւաղն ամրացնելու, մերթ նաւի առաջը մաքրելու, իսկ գիշերները ջրաղացի քարերի, չախչալի և նաւի ջրերի միակերպ աղմուկի տակ նա պատմում էր վշտոտ երիտասարդին հազար ու մի պատմութիւններ, հազար ու մի արկածներ, որոնք անցել էին իր ծեր գլխով. և գիտէր, շատ բան գիտէր ծերունի Գսպէն աշխարհից, կեանքից, սրբերից, մարդկանց սրտերից: Եւ Ասօն լսում էր լուռ ու մտածկոտ նայելով մի կէտի:

— Յիսուն երկու տարի էս ջրաղացումն եմ, որդի,

ասում էր գիշերը Գապէն, յիսուն երկու. ինչքան խէր ու շառ եմ տեսել, էս ճերմակ մազերիցս շատ։ Որքան ջուր է անցել էս ջրտունի տակից, որքան պտոյտ է արել էս քարը, և նրանց հետ անցել է նաև իմ կեանքը, մի կորած, անօգուտ կեանք։ Աչքս քո վրայ է, որդի, դու հօ գիտես, որ աշխարհում բացի քեզանից ոչ ոք չ'ուներ։ Տուն ընտանիքի տէր եղիր և թող ինձանից յետոյ էլի ջուրը հոսի ջրտունից, էլի էս քարը պտոյտ դաշ։ Գիշերներ եմ ունեցել էէ, անքուն, սարսափի գիշերներ։ Ուռիները քամիների հետ դրսում փսփսում էին՝ օրօրուելով խաւարի մէջ, և մի բու կար, մի անողորմ բայդուշ, դալիս էր նստում հէնց ջրաղացի ետևի. մեծ ուռենու վրայ և՛ վճռվճռ... մազերս էին գիզանում։ Եւ մի գիշեր ճիշտ այսպէս նստած մտածում էի սև բաներ, նայում էի քարին ու չախչախին, և քունս չէր տանում։ Դրսում քամին խաղում էր ուռիների հետ, և բայդուշը վույ-վույ անում։ Մէկ էլ՝ թրըխկ... դուռս թակեցին։ Վեր թռայ տեղիցս, «ո՛վ է», ձայն տուի. պատասխան չը կայ. «ո՛վ է». դարձեալ պատասխան չը կայ, բայց դուռը թակում են։ Բաց չ'արի, մնացի կանգնած։ Մէկ էլ դուռը շրխկալով բացուեց, տեսայ սպիտակ չարսաւի մէջ փաթաթուած մի կին, մի սարսափելի բան, որ ներս մտաւ, կանգնեց, ինձ նայեց վշտոտ աչքերով։ Նն էր, իմ նշանածը. լեզուս չորացաւ, մազերս գիզացան, երեսիս վրայ ընկայ ու մնացել էի այնպէս մինչև լուսաբաց։ Այսպէս էր, որդի, առաջին տարիները իր խեղճութեանց յետոյ նա ինձ հանգիստ չէր տալիս, դալիս էր գիշերները դուռս թակում, կամ ջրտունի մէջ հեծեծում էր ջրերի հետ. ես դիւահարի պէս էի։ Բայդուշն էլ հօ իր տեղումն էր ամեն գիշեր վճռվճռ անում։ ճարս կորած, մի օր հնար գտայ, անիծած թռչունին սպանեցի ու դիակը տուի ջրերի բերանը, բայց էլի նա եկաւ, էլի հեծեծում էր ուռիների և ջրերի հետ։ Փախայ ջրաղացից, չօլերն ընկայ քեզ պէս, սրբերի դուռը չօքե-

ցի, էլի փրկողը Մրրկի Սուրբն եղաւ, մեռնեմ նրա զօրութեանը:

—Մրրկի Սուրբը այդպէս հզօր է:

—Օ՛հ, շատ է հզօր, որդի, շատ է զօրաւոր:

—էն սարի մեծ խաչքարը:

—Հա՛, էն սարի մեծ խաչքարը, որի ծայրն էլ կոտորւած է:

—Ինչո՞ւ է կոտորուած, Գապէ՛ ամի, ո՞վ է կոտորել, ախր սուրբ բան է, և ինչո՞ւ է նա սարի կատարին:

—Երկար պատմութիւն է այդ, որդի, բայց լսիր պատմեմ: Դէ դուք ջահիլներդ էլ այդպէս բաների շատ ականջ չէք դնում: Այն խաչքարը երկար ժամանակ անտէր-անտիրական ընկած էր գիւղի առաջի ձորի մէջ, որտեղից աղբիւրն է հոսում: Մի օր թանդուրակցի մի քիւրդ անցնելիս՝ տեսնում է խաչքարը ու մտածում, լաւ տաշած քար է, արի գլուխը պոկեմ, տանեմ սեան քար շինեմ: ասե՛լն ու անելը մէկ է լինում: Դէ էդ անօրէնների համար ի՛նչ կայ, խաչը հօ նրանց համար սուրբ չէ: Զարդում է խաչքարի վերի մասը, շալակում է ու ճանապարհ ընկնում տուն: Տեղ հասնելով՝ կնիկ, ասում է, արի տես ի՛նչ սեան քար եմ բերել, բռնիր, մէջքիցս իջեցնեմ: Կինը մօտենում է, բռնում, քաշում, բայց քարը պոկ չի գալիս, հայ դէս, հայ դէն, քարը կպած է մէջքին: Քրդի լեզուն բռնւում է երկիւղից, էլ բան ասել չի կարողանում կնկան, բայց մտածում է, այ հայ, ասում է մտքում, կայ չը կայ էս սուրբ քար էր, ես կոտրեցի, պատիժն ստացայ, և իսկոյն յետ է գալիս քարը մէջքին, հասնում է խաչքարին, ընկնում է երեսի վրայ, լալիս, աղօթում, էն սհաթին քարը մէջքից ընկնում է ցած: Քիւրդը թողնում է գնում, բայց էլ լեզուն չի բացւում, մնում է համր մինչև մահ: Հայ քրիստոնեաներն իմանում են, գալիս խաչը պատուով, փառքով առնում, տանում են ժամ ու այնտեղ պահում: Մարդ չի իմանում, թէ դա ի՛նչ սուրբ է, մինչև աշխարհ է գալիս մի սուրբ մարդ, մի ճգնաւոր: Ահա այս

սուրբը մի անգամ եկեղեցի է գալիս լալով, գոռալով, մագերը փետելով. «էս ի՞նչ ենք արել, ասում է, սուրբն եկաւ երազիս ու յայտնեց, թէ իմ տեղն այստեղ չէ, այլ էն սարի կատարն է, էն բարձր տեղը, որովհետեւ ես Մըրկի սուրբն եմ, իմ տեղը բաց ու արձակ պիտի լինի, ինչպէս արձակ է մըրկի տեղը երկնքում»։ Քրիստոնեաները ահով-գողով վերցնում են սուրբ խաչքարը և մեծ դժուարութեամբ բարձրացնում են սարի ամենաբարձր տեղը տնկելու։ Այնտեղ սարի կատարին տեսնում են նստած մի մեծ լայնաթիւ արծիւ. թռչունը տեսնում է եկողներին, բայց չի փախչում, այլ սկսում է կտուցով ու ճանկերով գետինը փորել՝ ասես խաչքարին տեղ պատրաստելու համար։ Մարդիկ կանգնում են և զարմացած նայում։ Իսկ արծիւը փորում է հս փորում, ապա յանկարծ թափ է առնում և վեր սըլլանում, ամպերի մէջ պտոյտներ անում։ Հէնց այն լերան կատարի վրայ։ Մարդիկ տնկում են խաչքարը, հաղիւ մի փոքր հեռանում են, որ արծիւը ցած է սլանում ամպերի միջից և նստում է խաչքարի վրայ։ Ամենքը հասկանում են, որ դա Աստծու հրամանով եղած բան է, որ այդ թռչունը եկել էր ցոյց տալու խաչքարի տեղը։ Այսպէս է եղել, որդի, որ խաչքարը բարձրացել է այն սարի կատարը։

—Ապա ինչո՞ւ է նա մըրկի սուրբ, Գսպէ ամի, ի՞նչ գործ ունի սուրբը մըրկի հետ։

—Հէ որդի, դեռ ջահիլ ես։ Մեր աշխարհը հօ մըրկի, փոթորկի աշխարհ է եղել միշտ, մըրիկ երկնքից, մըրիկ գետնքից, մերթ մարդկանց երեսից, մերթ Աստուծոյ կամքով. ինչե՛ր եմ տեսել հէնց իմ կեանքում, ցաւեր, ցաւեր, իսկ մեր աշխարհի ամեն մի ցաւը փոքրիկ քամու պէս չի եղել, այլ տնաքանդ մըրկի։ Շատ հին ժամանակ, որդի, մեզանից շատ տարիներ առաջ այս լեռներում մի խուլ այրի մէջ ապրում էր մի ծերունի ճգնաւոր, մի սուրբ, անարատ, աստուածապաշտ մարդ, որ գիշեր ու ցերեկ աղօթում էր աշխարհի համար։ Մի

օր մեր աշխարհի վրայ զարկեց մրրիկը. մեր լեռները ողջ ծածկուեցին անօրէններով, աւազակներով, մարդակերպ դազմաններով: Հայքրիստոնեան ոտի տակ գընաց, ճխլուեց ու լողում էր արեան մէջ. էլ սրբութիւն, օրէնք, պատիւ, հաւատ չը մնաց: Ուղիղ մէջքերը ողջ ծուռեցին ծանր բռնի տակ, մարմինների ոսկորները ցաւով ճարճատեցին, հառաչանքներն ու ողբերը երկինք բարձրացան, տուն, բնակութիւն աւերակ դարձան, մենաւոր փառարները, սարերի կատարները, խուլ ծըմակներն ու ձորերը, լեռների բոլոր այրերը լցուեցին փախստականներով: Նրանց յետեից հասան անօրէնները հազարներով, կուտակ-կուտակ դիակները դիզուեցին, սար ու ձոր տնքաց նրանց օճիրներից, ծառերը սգւորան իրանց ծծած արիւնից, գետերն ու աղբիւրները կուպ—կարմիր կտրեցին, և դլորում էին արեան կոհակներ: Երկիրը պղծուեց. ճգնաւորը իր սուրբ աղօթքների համար էլ տեղ չ'ունէր, նա դուրս եկաւ այրից, տեսաւ, թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը, լսեց հնչուող հառաչանքները, աչքով տեսաւ իր ոտքերի տակ փռուած շաւրան-շարան դիակները, հեկեկաց, լաց եղաւ սրտի խորքերից, մոխիր ցանեց դլխին, ապա հեռացաւ արիւնոտ տեղերից, բարձրացաւ էլ աւելի վեր՝ դէպի լեռները, մի ահագին ժայռ դլորեց, մի հատիկ մուրճ ճարեց, մենմենակ տաշեց, տաշեց և մի ահագին խաչքար պատրաստեց ու տնկեց այնտեղ, ուր անօրէնների պիղծ ոտքերը դեռ չէին հասել: «Այժմ քեզ աւելի մօտ եմ, երկինք, ճշաց նա. — թէ վարից չը լսեցիր իմ աղօթքը, դո՛նէ այստեղից լսիր, տես ինչ է կատարւում իմ հօտի հետ»: Եւ վաղեցին եկան նրա մօտ բոլոր կենդանի մնացածները, եկան ու թափուեցին խաչի պատուանդանի տակ՝ ինչպէս մաղալ տուած ոչխարներ: Ծերունի ճգնաւորը նաեւ այդ ողորմելի հալածականներին, սիրտը ցաւով լըցուեց, կախուեց խաչքարի թևերից և ուխտեց մնալ աղօթքը շրթունքին, դիշեր թէ ցերեկ, մինչև երկինքը ազատէ աշխարհը այդ արիւնոտ մրրկից, մինչև իր հօտի

մնացած մասը փրկուի։ Եւ աղօթում էր նա երկար-երկար աշխարհի համար, իր հօտի համար, հայ քրիստոնէի համար, իսկ բազմութիւնը նրա ոտքերի տակ աղաղակում ու լալիս էր։ Երկինքն այդ էլ չը լսեց, երեւի մեղքերը շատ էր մեծ, անօրէնները այնտեղ էլ հասան, բռնեցին բոլորին, մարդ, կին, երեխայ և մէկիկ-մէկիկ ցած գլորեցին ժայռի կատարից, իսկ ճգնաւորին էլ խաչի տակ սպանեցին և անթաղ թողեցին։ Թռչունները եկան պտոյտ-պտոյտ արին նրա գիակի չորջր, չը կերան. գազաններն եկան չորս կողմը շարուեցին, չը կերան, քամիները զով փչեցին, սուրբ գիակը մնաց անփնաս երկար օրեր, շաբաթներ, և գիշերները հեռուից սարի կատարին երևում էր լոյսի մի գունդ, որ ցածրանում, բարձրանում էր նրա վրայ։ Այնքան մնաց այսպէս, մինչև որ երկիրը խաղաղուեց, և այն ժամանակ նրա մարմինը յանկարծ անյայտացաւ, ասում են, որ երկինք բարձրացաւ։

Եւ այնուհետեւ ամեն անգամ մրրկոտ գիշերներին, երբ մեծ ծառերը ճռնչում են քամու թափի տակ, լեռները իրանց այրերով տնքում են բնութեան ցաւից, երբ երկիրը դողում է սարսափով բռնուած, կամ արիւնի փոթորիկ է զարկում մեր աշխարհի վրայ, այն ժամանակ սուրբը սպիտակ զգեստներով յայտնւում է մութ ամպերի վրայ, սլանում է երկնքով, գալիս վար է իջնում այն լեռան կատարին, ուր խաչքարն է։ Այնտեղ նա կախւում է խաչքարի թևերից, էլի լալիս է աշխարհի համար, աղերսում է, որ մրրիկն անցնի, որ խաղաղութիւնը վերջապէս թագաւորէ երկրի վրայ։

Ահա, որդի, այսպէս հզօր է Մրրկի սուրբը, մեռնեմ նրա զօրութեանը, վերջացրեց Գսպէն՝ երկիւղածութեամբ խաչակնքելով։

Առօն լսեց այդ պատմութիւնը հետաքրքրութեամբ, յափշտակուած։ Գսպէն վերջացրեց, բայց նա երկար ժամանակ լուռ էր, նայում էր ջրաղացի քարին, և կարծես տարուած էր ծանր մտածմունքով։

— Գսպէ՛ ամի, դու ինչքան բան գիտես. դու ասում ես, որ արիւնը երկնքին դուր է գալիս:

— Ե՛ս... ես չեմ ասում այդ, մեղայ Աստծու, ես ինչպէս կ'ասեմ:

— Հապա ասացիր, քանի սուրբը կենդանի էր, երկինքը նրա աղօթքը չէր լսում, հէնց որ սպանեցին, արիւնը թափուեց, այնուհետեւ լսում է. ուրեմն երկինքըն սպասում էր, որ անմեղին սպանե՛ն...

Հարցը ծանր էր, Գսպէն կարկամուեց, նա երբէք այդպիսի բան չէր մտածել, բայց տեսաւ, որ խօսակիցն իրաւունք ունի այդպիսի եզրակացութիւն հանելու իր պատմածից. սակայն նա համոզուած էր, որ երկինքը արիւն չէ սիրում, ախր նա ինչպէս կարող էր արիւն, անմեղ, սուրբ արիւն սիրել, այդպիսի կարծիքի դէմ նրա հոգին ըմբոստանում էր:

— Չէ, չէ, ես այդ չեմ ասում, ճշաց նա յանցաւորի յուսահատ աղաղակով. երկինքը... դէ ես ինչ իմանամ, ես մի մահկանացու մեղաւոր եմ, որվի, ինչպէս հասկանամ երկնքի բանը, դէ սուրբը որ սպանւում է, հալբաթ երկինքն է ուզում, ուրիշ ո՞վ կարող է ուղեւ, սպանւում է, դէ արիւնը ի հարկէ թափւում է, արդար արիւն է, ես ինչ իմանամ. սրբերի աղօթքն էլ, բարեխօսութիւնն էլ Աստուած լսում է...

«Վու՛վո՛ւ, վու՛վո՛ւ...» բուռի ձայնը հնչուեց դրրսում. Գսպէն լռեց, սպրտնեց ու նայեց Ասօին. երկտով էլ առժամանակ լուռ մնացին:

— Աս՛ճ, սա ինչ բան է... ասաց Գսպէն դողալով. — այն չի կարող լինել, այնպէս չէ՛, Ասօ, ես նրան սպանել եմ:

— Ո՞ւմը:

— Այն բուին, հին բայդուշին, որ...

— Վու՛վո՛ւ, վու՛վո՛ւ:

— Օ՛ճ, ճիշտ այսպէս էր, Ասօ, ճիշտ այսպէս. ինչ է լինելու:

— Ոչինչ, ամի, ինչ կարող է լինել. այն սպանել ես, այս մէկը նոր է յայտնուում, թռչուն է էլի:

— Թռչուն է է:

— Հա, ուրիշ ինչ:

— Ձը գիտեմ, բայդուշը չեմ սիրում, բանից չեմ վախենում, բայց այդ բայդուշը... Թող Աստուած ինձ ազատէ նրանից... դուռը լաւ փակել ես, Ասօ:

— Փակել եմ, ամի, պինդ եմ փակել:

Գսպէն չէր հանգստանում և սարսափած հայեացքը դռնից չէր հեռացնում, իսկ բուն դրսում շարունակում էր վռնվում կանչել, և ուռենները փափսում էին բամբակների հետ: Ասոն վաղուց քնել էր արդէն. փառը դառնում էր հս դառնում, ջրերը ջրտան մէջ աղմուկում ու փշրում էին, չաչխակը միակերպ չխչխկացնում էր, այդ բոլորը միախառնուելով կազմում էին մի նիրհեցնող երգ գիշերային ընդհանուր լուսթեան մէջ, բայց Գսպէն աչք փակել չէր կարողանում, նրան թւում էր, թէ դուռը հիմայ կը բացուի ինքն իրան, և շեմքի վրայ կը յայտնուի հին օրերի սպիտակ ուրուականը: Անցաւ այդ անախորժ գիշերը, լուսաբացը մօտ էր, Գսպէն նայեց պատի փղբրիկ անցքից, տեսաւ լուսոյ առաջին շաւիղները, Ասոն քնած թողեց և դուրս եկաւ, ջրաղացի յետեն անցաւ. նա ուզում էր տեսնել այս չարագուշակ բուին, իր աչքով տեսնել համոզուելու համար, թէ նոյնը չէ, որ ինքն սպանել է շատ տարի առաջ: Թափառեց ուռիների տակ, ծեր աչքերով մէկիկ-մէկիկ նայեց ծառերի ճիւղերին, ոչինչ չը կար, բուն անյայտացել էր:

VIII

Վատ, մի շատ վատ գիշեր էր, որ անց կացրեց Գսպէն: Լոյսը, արևի ծագումը նրա համար այս առաւօտ առանձնապէս դրաւիչ էր: Նա նստած էր ջրաղացի դրանը թմբի վրայ, ազահութեամբ շնչում էր վա-

դորդեան թարմ օդը և կարծես միաժամանակ վայելում էր լոյսը, շողշողուն, կենդանարար լոյսը, որ ցրում էր այնքան սև մոլքեր, հալածում էր այնքան մռայլ ստուերներ: Գոպէն սկսեց նայել հեռուն՝ իմանալու համար, թէ ոչ ոք չէ՞ գալիս գիւղից. նա սաստիկ ուզում էր, Ասօից բացի, մի նոր մարդու հետ զրուցել այսօր: Հեռու ճանապարհի վրայ մի քանի ստուերներ շարժուեցին, Գըսպէն ոտի կանգնեց, ձեռքով հովանի արաւ ծեր աչքերի վրայ և նայում էր: Եկողները ցորեն բերողներ չէին երևում, որովհետեւ ոչ սայլ ունէին և ոչ բարձած գլուխներ, մի խումբ ձիաւորներ էին, որ գալիս էին սրարչաւ Խումբը մօտենում էր. իսկ Գոպէն շարունակում էր նայել ուշադրութեամբ, հետաքրքրուած: Չիաւորները շատ մօտեցան, նրանք հեռու չեն ջրաղացից: Առջևից գնում է մի բարձրահասակ, ալեգարդ ծերունի, նրա տակ կատաղաբար խաղում է մի սպիտակ ձի. կեռ սուրը ձախ կողքին, թիկունքին հրացան, կապոյտ մահողից կարճ ջուրան երկու կողմից բացուած առաւօտեան հովի առաջ, և երկար, սպիտակ միրուքը, որ վէհօրէն հողմահարւում է ձիու քայլուածքի հետ, այս բոլորը նրան նմանեցնում են մի լեռնական իշխանի, որ իր հետևորդներով որսի է դուրս եկել: Մերունու կողքից գնում է մի պատանի մօտ տասնևվեց տարեկան, բարձև ու թիկնաւէտ, լայնադէմ ու սևաչեայ, առաջինի որդին լինի կարծես և զինակիրը միաժամանակ: Այս զոյգի յետևից խառն ի խուռն գալիս են վեց-եօթ ուրիշ ձիաւորներ, նոյնպէս զինուած, նոյնպէս առնացի շարժումներով: Երևում էր՝ նրանք հեռուից էին գալիս, ձիերը յոգնած էին, թամբերի շուրջը ժապաւէնի ձևով ինչպէս և կրճերի վրայ նրանց մորթին ծածկուած էր քրտինքով: Խումբը հասաւ ջրաղացին և կանգ առաւ:

— Բարի լոյս, ծերունի, բացականչեց գլխաւորը, կանգնեցնելով իր փրփրած ձին:

— Աստուծոյ բարին, բարեկամներ:

— Հիւր կ'ուզես:

—Հիււրն Աստածուն է:

—Սոքած ենք և պահանջող չենք, սուրբ Կարապետի ուխտաւորներ ենք, ծերունի, հեռու տեղից ենք դալիս, Դըզըլ-բաշի երկրից, դէ ձեր Իւչ-Քիլիսէն էլ կը համբուրենք, եթէ գլուխներս ուսներիս մնայ, ձեր երկիրը հարավիների բուն է, քանի փորձանքից ազատուեցինք, ուխտաւորներ ենք, էլի հանգիստ չեն թողնում:

—Ով և լինիք, բարի էք եկել, Աստուած ուխտներդ ընդունելի անի:

—Մեր ուխտը...

—Հո, ձեր ուխտը, ամենքի ուխտը, բոլոր հայ քրիստոնեաների ուխտը, ցած իջէք. ես էլ ջրաղաց ունիմ մի աջքանի, նաւն էլ է մէկ, բայց ջուրը շատ է, փառը դառնում է ու լաւ է դառնում, թափով, աղմուկով, լսում էք ձայնը, երեսուն կուռիկ ալիւրից մէկ կուռիկն իմն է, քարի չորս կողմի փոշին էլ հետը. թոնիր էլ կայ, կրակ էլ կայ, ծեր աջքերս էլ դեռ բան տեսնում են, բաղարջն առատ կ'անեմ:

—Յած իջէք, հրամայեց գլխաւորը:

Ջրաւորներն իշան, իրարից կապեցին ձիերը և դէպի ջրաղացն առաջացան: Ծերունին ներս մտաւ, զարթեցըրեց Ասօին, խմոր հունցեց, թոնիրը վառեց և թխել սկսեց: Կոլոր, փափլիկ բաղարջները մէկիկ-մէկիկ հանում էր, թոնրի շուրջը փռում: Ապա նա վերկացաւ, բերեց մի ահագին մաթրաթ, պատի դարեկից ցած բերեց մի մեծ կտոր կարագ, դրեց ամանի մէջ, տաք բաղարջները կտորեց և կարագի վրայ ածեց, իւրը մի վայրկեանում հալուեց և հացի կտորները հետ շաղախուեց:

—«Ճմուռը» պարաստ է, բացականչեց Գոսէն՝ դառնալով դէպի ճանապարհորդները: Վերջիններս շուրջանակի բաղմեցին մեծ մաթրաթի առաջ և ուտել սկսեցին: Ծերունին նստած հեռու նայում էր նրանց գէմքերին. Ասոն իր անկիւնում նստած՝ լսում էր, բայց նոյնպէս ուշադրութեամբ դիտում էր: Լսում էր միայն

չախչալի չխչխկոցը և ջրերի միակերպ շառաչք ջրադացի տակից։

Մաթրաթը շուտով դատարկուեց։

—Շէ՛ն մնա ջրադացի, ծերո՛ւկ, ասաց խմբապետը՝ սրբելով բեխերն ու իւզոտ մատները։

—Աստուած ձեր ուխտն ընդունելի անի։

—Մեր ուխտը, հա, թէ ողջ-առողջ կարողանանք Ս. Կարապետի գուռը թակել։

—Ուխտաւորի վրայ Աստուծու հովանին կայ։

—Կայ, բայց երէկ քիչ մնաց արեան բան անէինք։

—Անպիտանները կը տանէին, թէ չը հասնէինք, վրայ բերեց խմբից մի ուրիշը. նամարդ շներ, երեխայ էին գտել։

—Անպատճառ կը տանէին, շարունակեց խմբապետը, բայց ի՛նչպէս փախան, նրանք հաստատ հաւատացած էին, թէ կսպանենք, և երևի շատ ուրախացան, որ այդպէս աժան պրծան։

—Ողորմելիները պիտի կարծեն, թէ գնդակները վրիպեցին, շարունակեց առաջին ձայնը. թող գնան մատաղ լինին Ս. Կարապետին, որի սիրուն չը կամեցանք արիւն թափել և դիտմամբ մեր հրացանները դըլուխներից բարձր էինք կրակում։

Ծերունին լսում էր ուշադրութեամբ և զարմացած էր։

—Բարեկամներ, ասաց նա, երևում է դուք կռւի էք բռնուել սարերում, դուք հօ ուխտաւորներ էք, այդ ինչո՞ւ այդպէս։

—Ուխտաւոր ենք ի հարկէ, բայց որ էս երկիրը լիքն է հարամիներով, սար ու քար գազան դարձած մարդ են ուտում։ Մի փոքրիկ երեխայ էր, երևի ձեր գիւղից, եզներ էր պահում լճի ափին, մենք հասանք հէնց այն ժամին, երբ աւազակների մի խումբ եզներն առաջ արած տանում էր, իսկ երեխան կանգնած՝ աղի-ողորմ լալիս էր։

—Յետո՞յ, հարցրեց ծերունին հետաքրքրուած։

— Դէ յետոյ, ինչ յետոյ, ի հարկէ չը թողինք, վերջացրեց խմբապետը։ Գտպէն մի փոքր ժամանակ մնաց մտածկոտ, ապա գլուխն օրօրելով ասաց.

— Էհ, էսօր չը տարան, էգուց կը տանեն. մեր բանը դադելն է, նրանցը տանելն է. ինչ անենք, ճակատագիր է. ինչ որ վերելից գրուած է, մենք փոխել չենք կարող. մենք տէր ու տիրական չունենք, իսկ անտէր մարդու ձեռը ծոցը, վրդը ծուռ կը լինի. մենք խեղճ ենք, շատ խեղճ, անտէրութիւնը մեր ճակատագիրն է։

— Հա, իրաւունք ունիս, ծերունի, ճակատագիրը ճշմարիտ բան է, աշխարհում մէկը միւսի ճակատագիրն է. տես, այն լիճը՝ ջրվէժին, ջրվէժը՝ այս ջրաղացին, բազէն՝ լորին, ցինը՝ բազէին, մենք էլ, գէհ, մենք էլ ճակատագիր ունենք, բայց և ճակատագիր ենք ուրիշների. աշխարհում ճակատներ կան, որոնց վրայի գիրը կ'ստես մեր ձեռքով է գրուած և մեր ձեռքով էլ կարող է ջնջուել. այսպէս, ծերունի, ճակատագրեր շատ կան աշխարհում, շատ, ինչ կ'ստես...

— Ձեռմ հասկանում, բարեկամ, ասածդ լաւ չէ, ճակատագիրը երկնքից է գրուած, դուք ինչպէս կարող էք ճակատագիր լինել։

— Ի՞նչ կայ չը հասկանալու, մենք ուրիշի ճակատագիր ենք դարձեալ երկնքի հրամանով։

— Բայց ում ճակատագիրն էք դուք։

— Նրանք, որոնք ճակատագիր եղան մի ուրիշի։

— Դարձեալ չեմ հասկանում։

— Ձեռն հասկանում, մի մարդ կար աշխարհում, այն իմ եղբայրն էր, նա էլ էր մի օր ուխտաւոր այս կողմերում, բայց նրանից այժմ մնացել են մի քանի մասներ, մէկ էլ այս երեխան՝ նրա որդին. Մուշո, ցոյց տուր մասները։ Մուշոն այն պատանին էր. նա քանդեց իր զգեստի կոճակները կրծքի վրայ, այնտեղից դուրս քանցեց մի վաթթոց, լացեց ծաւրերը և ձերուճու առջև

դրեց մի ցուցամատ և մի բութ մատ սև ու չորացած, որոնց նայելը դժուար էր:

—Հօրս մատներն են, ասաց պատանին, նրանք սպանեցին այս կողմերում, մենք ուխտ ենք գնում իմանանալու ս. Կարապետից, թէ ուր է այն ձեռքը, որ կտրեց այս մատները:

—Մենք ման ենք դալիս գտնելու նրանց, որոնց ճակատագիրը մենք ենք, շարունակեց խմբավետը: Է՛հ, ծերունի, աշխարհը մի զարմանալի բան է դարձել. երեսնան դաշտում լալիս է, մի ողջ առողջ մարդուց յանկարծ մնում է միայն երկու մատ, գիշերներն աւելի խաւար են, ձմեռն աւելի ցուրտ, քամիներն աւելի ուժեղ ու աւերիչ, մրրիկները յաճախ.

—Հա, մրրիկ, մրրիկ, օֆ, օֆ:

—... տների կտուրներին բուերը երգ են ասում, իսկ մեռելները գերեզմաններից դուրս սողալով՝ վազվզում են. մահն ու կեանքը կարծես իրար են խառնուել, էլ մարդ զանազանել չի կարողանում: այ օրինակ, դու ինքդ փորձուած մարդ ես, այնքան չար ու բարի տեսած, կարող ես ասել, այս բոպէին կենդանի ես, թէ՛ մեռած:

Գապէն պատասխանի փոխարէն երեխայի պէս աչքերը թարթելով՝ բերանը բաց նայում էր և լսում:

—Դու չես պատասխանում, որովհետեւ չես կարող, կեանքը մահից զանազանել այժմ շատ դժուար է. մենք մեր ճանապարհին այնքան մարդիկ տեսանք, որոնցից և ոչ մէկը չը կարողացաւ այս հարցին պատասխանել, ոչ ոք չըկարողացաւ կեանքը մահից զատել, այն աստիճան այդ երկուսն այժմ խառնուած են իրար. գերեզմանների վրայ տակաւին չրջողները կասես մեռածներ լինեն, մինչդեռ, գերեզմանների մէջ պառկածները դուրս են բնկնում և վազվզում. ո՞վ է կենդանին, ո՞վ է մեռածը, ի՞նչպէս հասկանալ, ի՞նչպէս իմանալ: Ծանր հարց է, այնպէս է՛, մանաւանդ որ բուերն էլ այնքան վույ-վույ են անում կտուրների վրայ: Մենք էլ գերեզմանների վրայ

շրջողներ եղանք, ասացինք՝ դեռնք մեծ սարերին հար-
ցրնելու, կենդանի ենք մենք, թէ մեռած. այսպէս գը-
նում ենք ս. Կարապետ, մենք ուխտաւորներ ենք: Ելէք,
զաւակներս, ճանապարհներս երկար է. շնորհակալ ենք,
ծերուկ, ջրաղացդ չէն մնայ:

Պատանին վերստին խնամքով փաթաթեց մատները,
ինչպէս մի նուիրական նշխարք ծոցում՝ դրաւ, ուխ-
տաւորները վեր կացան, շնորհակալ եղան և դուրս գա-
լով՝ ձիերը նստեցին, առաջ սլացան:

Գազէն կանգնած էր ջրաղացի դրանը, երկար նա-
յում էր ճամպորդներին. ապա երբ ծածկուեցին բլրնե-
րի յետևում, եկաւ, նստեց ջրաղացի դրանը թմբի վը-
րայ և խորը մտածմունքի մէջ ընկղմուեց: Այնքան տա-
րի նա ջրաղացական էր, այնքան օտարականներ, ուխ-
տաւորներ, ճամպորդներ էր տեսել իր դրանը, խօսել էր
չատերի հետ հազար ու մի բաներ, բայց ոչ ոք այսպի-
սի բաներ չէր ասել, ոչ ոք այնպէս չէր շփոթել նրան
տարօրինակ հարցերով. «մենք էլ ճակատագիր ենք». ի՞նչ
էին նշանակում այս խօսքերը, ինչո՞ւ համար էին այն
մատները, ի՞նչ մարդիկ էին, ինչէ՞ր ասացին սրբերի,
բուերի մասին, մի գուցէ աւագակներ լինեն անիծած-
ները, երեւի, երեւի... մեմբում էր Գազէն, երբ նրա ա-
ռաջ կանգնեց Ասօն: Ծերունին նրան տեսնելով՝ զար-
մացաւ, կարծես նրա գոյութիւնն անգամ մոռացել էր
ջրաղացում, այն աստիճան տարածուած էր իր մոքերով,
անծանօթ ուխտաւորների գործած տպաւորութիւնն այն
աստիճան շփոթել, խռովել էր նրա հոգին:

— Գազէ ամի, հը՛, ի՞նչ կ'ասես:

Ծերունին գլուխը բարձրացրեց և կարծես առանց
հասկանալու նայում էր Ասօին:

— Ի՞նչ կ'ասես, մենք կենդանի ենք, թէ մեռած:

Գազէն շարունակում էր նայել, ապա գլուխը
քաշքշեց՝ անպատասխան թողնելով Ասօի հարցը, յետոյ
գանդաղութեամբ դուրս քաշեց չիբուխը, լցրեց մանրած
թիւթիւնով, վառեց և արագ-արագ ծխել սկսեց: Ծուխը

բարձրանում էր քուլայ-քուլայ և կարծես իր հետ տանում էր նաև Գսպէի սև մոքերը: Լուռ էին:

— Ես միշտ գիտեմ, որ բուռի ձայնը լաւ չէ, ասաց ինքն իրան Գսպէն:

— Ո՞ւմ համար լաւ չէ, մեռածներին, թէ՞ կենդանիներին:

Գսպէն դարձեալ նայեց նրան զարմացած երեխայի պէս.

— Նրանցից մի բան մնաց քեզ մօտ:

Մտածելու հերթն Ասօին էր: Գսպէն վերկացաւ, ներս գնաց, ջրաղացի ստքը բարձրացրեց, իսկ Ասօն դեռ երկար ժամանակ նստած թմբի վրայ՝ նայում էր իր ստաների տակից հոսող ջրերին, լսում էր ջրտան աղմուկը և մտածում էր ճամպորդների և ճակատագրի մասին, ապա նրա մոքերն այլ ուղղութիւն ընդունեցին, իր սեփական կեանքը ներկայացաւ իր աչքին, յիշեց Սառային, իրան դերող, խենթացնող Սառային, յիշեց Շողերին, այն գլխաղդ, խեղճ աղջկան, յիշեց մօրը, փոքրիկ Շուշիկին, և ինքն էլ չ'մանալով՝ ինչու, սիրտը կրկին լցուեց, իրան զգաց խորապէս թշուառ, աւելի թշուառ, քան երբ և իցէ:

— Երջանի՛կ մարդիկ... Բացականչութիւնը ուխտաւորների մասին էր:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Իր շարունակութիւն)